

OVER DE GRENS

ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE
GEWELD EN OORLOG IN
INDONESIË

GERT OOSTINDIE, THIJS BROCADES ZAALBERG, EVELINE
BUCHHEIM, ESTHER CAPTAIN, MARTIJN EICKHOFF, ROEL
FRAKKING, AZARJA HARMANNY, MEINDERT VAN DER KAAIJ,
JEROEN KEMPERMAN, RÉMY LIMPACH, BART LUTTIKHUIS,
REMCO RABEN, PETER ROMIJN, ONNO SINKE, FRIDUS STEIJLEN,
STEPHANIE WELVAART, ESTHER ZWINKELS

OVER DE

NEDERLANDS EXTREEM GEWELD IN DE

GRENS

INDONESISCHE ONAFHANKELIJKHEIDSOORLOG, 1945-1949

EINDREDACTIE GERT OOSTINDIE, BEN SCHOENMAKER, FRANK VAN VREE
MET EEN EPILOOG VAN HILMAR FARID

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie komt voort uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Een volledig overzicht van de publicaties van het programma en een verantwoording voor de totstandkoming daarvan zijn achterin dit boek te vinden.

Het onderzoeksprogramma werd verricht door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV-KNAW), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD-KNAW), volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse regering.

Afbeelding omslag: *Wayang Perjuangan* of *Wayang Revolusi*, een variant van het schimmenspel (*Wayang Kulit*), werd tussen 1946 en 1949 ingezet om de bevolking op te roepen tot het verdedigen van de Indonesische onafhankelijkheid. Op de afbeelding op het omslag van dit boek zien we links generaal Simon Spoor, bevelhebber van de Nederlandse landstrijdkrachten, rechts Sukarno, de president van de Republiek. Volgens de wayang-traditie verbeeldt de linker figuur de slechte, verliezende partij, de rechter figuur de goede, winnende partij. De wayang-figuren op het omslag zijn gemaakt door Ki Ledjar Soebroto (1938-2017), een gelauwerd wayang-speler en maker van wayang-poppen. Deze poppen zijn onderdeel van een grotere verzameling die hij maakte voor de tentoonstelling *Wayang Revolusi* in museum Bronbeek (2009).

Ontwerp omslag en binnenwerk: BVDT – Bart van den Tooren

Afbeelding titelblad: Britse tanks in Jakarta, 29 oktober 1945. Bron: Fotograaf onbekend, NIOD.

Beeldredactie: Harco Gijbers, Ellen Klinkers, René Kok

Kaarten: Erik van Oosten

Vertaling epiloog: Els Bogaerts/DcTaalToko

Index: Femke Jacobs

ISBN 978 94 6372 638 2

e-ISBN 978 90 4855 677 9

DOI 10.5117/9789463726382

NUR 680

Creative Commons License CC BY NC ND (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Kaart 1

Kaart 12

Inhoudsopgave

9	I. TER INLEIDING
11	1 Achtergrond, uitgangspunten en werkwijze GERT OOSTINDIE
35	2 Nederland en Indonesië 1945-1949. De politiek-historische context GERT OOSTINDIE
67	3 De oorlog in Indonesië 1945-1949. De militair-historische context GERT OOSTINDIE EN RÉMY LIMPACH
105	Tussenbalans
113	II. INTERMEZZO
115	De menselijke maat. Op zoek naar verhalen over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog EVELINE BUCHHEIM, FRIDUS STEIJLEN, STEPHANIE WELVAART

137 **III. ONDERZOEKSRESULTATEN**

- 139 1 'Haat tegen vreemde elementen en hun medeplichtigen'
Extreem geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie
(17 augustus 1945-31 maart 1946)
ESTHER CAPTAIN EN ONNO SINKE
- 177 2 Revolutionaire werelden. Legitimiteit, geweld en loyaliteit
tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog
ROEL FRAKKING EN MARTIJN EICKHOFF
- 203 3 'Gegevens kosten levens'. De inlichtingenstrijd om Indonesië,
1945-1949
RÉMY LIMPACH
- 241 4 De mythe van de 'Hollandsche Methodiek'. Zware wapens in de
Indonesische onafhankelijkheidsoorlog
AZARJA HARMANNY
- 275 5 Het recht als wapen. Het optreden van de Nederlandse justitie
tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog
ESTHER ZWINKELS
- 315 6 Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische
onafhankelijkheidsoorlog
REMCO RABEN EN PETER ROMIJN
- 355 7 Zwijgen als strategie. Internationale visies op de Indonesische
onafhankelijkheidsoorlog
JEROEN KEMPERMAN
- 381 8 De koloniale schuldclassificatie voorbij. Nederlands, Brits en Frans
extreem geweld in vergelijkend perspectief, 1945-1962
THIJS BROCADES ZAALBERG EN
BART LUTTIKHUIS

409 9 Een kwaad geweten. De moeizame verwerking van de
Indonesische onafhankelijkheidsoorlog in Nederland
GERT OOSTINDIE EN MEINDERT VAN DER KAAIJ

441 **IV. TER AFSLUITING**

443 Conclusies

477 **V. EPILOOG**

479 Omgaan met erfenissen van een gewelddadig verleden
HILMAR FARID

493 Noten

533 Lijst van afkortingen

537 Verder lezen

546 Verantwoording en organisatie

555 Over de auteurs

559 Register

I.

TER
INLEIDING

I.

Achtergrond, uitgangspunten en werkwijze

GERT OOSTINDIE

Tussen 1945 en 1949 verdedigde Indonesië zijn net uitgeroepen onafhankelijkheid en voerde Nederland zijn laatste grote koloniale oorlog.¹ Inmiddels is veel bekend over deze oorlog, maar veel is ook onduidelijk of omstrede gebleven. Eind 2016 besloot het tweede kabinet-Rutte tot financiering van een breed opgezet onderzoek door KITLV, NIMH en NIOD naar het Nederlandse militaire optreden tijdens dit conflict.² In dit boek worden de conclusies van dit onderzoek gepresenteerd. Deze inleiding dient om de achtergrond, uitgangspunten en werkwijze van het onderzoek te verduidelijken.

DE OORLOG EN DE VERWERKING IN NEDERLAND

Op 17 augustus 1945 proclameerden Sukarno en Mohammad Hatta de Republiek Indonesië. De onafhankelijkheidsverklaring volgde op de Japanse capitulatie twee dagen eerder, die een einde had gemaakt aan de Tweede Wereldoorlog en daarmee het vertrek van de Japanse bezettingsmacht van Indonesië aankondigde. Die bezetting, die drieëneuhalf jaar had geduurd, had al in 1942 de facto een einde gemaakt aan Nederlands-Indië. De Nederlandse regering weigerde de onafhankelijkheidsverklaring van Sukarno en Hatta te aanvaarden en streefde aanvankelijk naar ‘rekolonisatie’, ofwel her-

stel van het koloniale gezag. Vanaf 1946 was het Nederlandse beleid gericht op een proces van dekolonisatie onder Haagse regie. Voorwaarde was dat er eerst met militaire middelen een herstel van ‘rust en orde’ – of, in de latere formule, ‘orde en vrede’ – moest worden afgedwongen. Daardoor kenmerkte dit proces, dat in Nederlands perspectief pas op 27 december 1949 werd bezegeld met de soevereiniteitsoverdracht, zich niet alleen door zich voortslepende onderhandelingen, maar ook door bittere oorlogvoering. Deze oorlogvoering eiste een zeer ongelijke tol, getuige de dodentallen zoals de Nederlandse krijgsmacht die documenteerde: ongeveer 5300 doden aan Nederlandse zijde, waarvan de helft door ongelukken en ziektes, tegenover mogelijk zo’n 100.000 omgekomen militairen en burgers aan Indonesische zijde ten gevolge van Nederlands geweld.³

Door de Nederlandse autoriteiten werd de oorlog gerechtvaardigd als het noodzakelijke herstel van rust en orde. Hierachter gingen economische en geopolitieke belangen schuil, en koloniale opvattingen over de plicht de kolonie verder te ontwikkelen. Meer specifiek werd de Republiek als slechts een Japans maaksel voorgesteld, terwijl het ordeherstel vooral gericht zou zijn op de bescherming van de Europese bevolking en andere aan het koloniale gezag gelieerde groepen tegen het revolutionaire geweld. De Indonesische nationalisten zagen de Nederlandse militaire en bestuurlijke terugkeer daarentegen eenvoudig als een daad van agressie, een poging tot herstel van de koloniale orde. Die visie is in Indonesië, in een reeks varianten, leidend. Men spreekt van pogingen tot ‘herbezetting’ en ‘rekolonisatie’ en, daartegenover, van de eigen ‘verdediging van de onafhankelijkheid’.

Het Nederlandse regeringsstandpunt is sindsdien geëvolueerd van rechtvaardiging van het eigen beleid naar de vaststelling dat Nederland in deze oorlogsjaren ‘aan de verkeerde kant van de geschiedenis’ had gestaan. Met deze verklaring, in 2005 uitgesproken door minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot, werd de legitimiteit van de onafhankelijkheidsverklaring ‘in politieke en morele zin ruimhartig’ aanvaard en werd aangesloten bij ‘eerdere spijtbetuigingen’. De minister betitelde de hele geschiedenis als ‘buitengewoon wrang voor alle betrokkenen: voor de Nederlands-Indische gemeenschap, voor de Nederlandse militairen, maar in de eerste plaats voor de Indonesische bevolking zelf’. Hiermee werd een uitspraak gedaan over de opportuniteit en impliciet ook over de legitimiteit van het Nederlandse besluit tot grootschalige inzet van militaire middelen.⁴

Minder expliciet sprak Bot over de wijze waarop de Nederlandse krijgsmacht deze oorlog had gevoerd, al sprak hij wel uit dat ‘de scheiding tussen Indonesië

en Nederland langer heeft geduurd en met meer militair geweld gepaard is gegaan dan nodig was geweest'. Koning Willem-Alexander bood in 2020 in Indonesië onomwonden excuses aan voor Nederlandse 'geweldsontsporingen'. Hij maakte echter niet duidelijk of het daarbij om incidentele of meer structurele ontsporingen zou zijn gegaan. Bij het idee dat het 'slechts' incidenten zou betreffen, worden al langer vraagtekens gezet. Maar het regeringsstandpunt dat minister-president Piet de Jong in 1969 formuleerde is nooit herzien; dat luidde dat zich betreurenswaardige 'excessen' hadden voorgedaan, maar dat 'de krijgsmacht als geheel zich in Indonesië correct heeft gedragen'.⁵

Het kabinet-De Jong kwam tot zijn oordeel op basis van de *Excessennota*, een in opdracht van de regering samengesteld overzicht van gevallen van buitensporig geweld die in de beschikbare archieven zijn vastgelegd, een overzicht dat overigens, ook volgens de ambtelijke onderzoekers zelf, niet volledig was. De nota was in grote haast geschreven in reactie op onthullingen van veteraan Joop Hueting over door Nederlandse militairen gepleegde misdrijven, die tot grote publieke en politieke commotie hadden geleid. Hoewel sindsdien met enige regelmaat nieuwe onthullingen werden gedaan en bekende zaken opnieuw in de publiciteit werden gebracht, kwamen opeenvolgende kabinetten nooit terug op het standpunt van 1969. Tot vervolging van daders voor individuele of collectieve gewelddaden die gewoonlijk met begrippen als 'excessen' en 'buitensporig geweld' werden aangeduid, kwam het ook nadien niet, de regering stuurde in 1971 zelfs doelbewust aan op het verjaren van oorlogsmisdrijven gepleegd door de eigen krijgsmacht in Indonesië.⁶ Tot een begin van serieuze genoegdoening van slachtoffers kwam het pas in 2011.

Het Nederlandse debat had in de decennia na 1969 een vluchtig karakter, met korte episodes van publiciteit tussen lange periodes waarin er weinig publieke belangstelling was. Veel aandacht trok de publicatie, in 1988, van de 'Indische' delen van het werk van Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. De Jong, die uiterst kritisch over het Nederlandse politieke en militaire beleid oordeelde, zag pas onder grote druk van Indiëveteranen en hun sympathisanten af van het gebruik van de term 'oorlogsmisdrijven'. Een nieuwe golf van debat tekende zich af in 1995, rond het staatsbezoek van koningin Beatrix aan Indonesië. Dit bezoek genereerde veel publiciteit, waaronder een opzienbarende tv-documentaire over Nederlandse wandaden in Rawagede. Tweede Kamervoorzitter Wim Deetman had al ruim voor het staatsbezoek gepleit voor een debat over het Nederlandse optreden in de oorlog tegen de Republiek Indonesië. Dat kwam er echter niet, en weer werd het stil, totdat het tweede kabinet-Balkenende,

bij monde van Bot, aan de vooravond van de zestigste verjaardag van de 17e augustus voornoemde uitspraken deed.

De publieke stilte werd opnieuw doorbroken door een baanbrekende gerechtelijke uitspraak in 2011, naar aanleiding van civielrechtelijke claims over de massamoord in Rawagede die namens de Stichting Comité Nederlandse Ereschulden (met het Indonesische acroniem KUKB) onder leiding van Jeffry Pondaag waren ingediend door advocaat Liesbeth Zegveld. Waar de staat zich aanvankelijk beriep op verjaring, stelde de Haagse rechtbank de claimanten, een achttal nabestaanden, in het gelijk. Hierop besloot de staat tot een schikking te komen met de eisers. Deze opstelling vormde een breuk met de eerder gevoerde lijn, die werd gekenmerkt door weggijken of – indien niet langer mogelijk – vertraging en ontkenning. De regering sprak vervolgens in reactie op de uitspraken van de rechtbank openlijk excuses uit voor enkele specifieke gevallen van extreem geweld. Vanaf 2013 betaalde de staat opnieuw schadevergoedingen aan Indonesische weduwen. Deze nieuwe claims, enkele tientallen, draaiden om het bloedbad dat de commando's onder leiding van kapitein Raymond Westerling met hulp van andere militairen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) eind 1946–begin 1947 in Zuid-Sulawesi hadden aangericht. De staat stelde een regeling op om soortgelijke gevallen van 'standrechtelijke' executies op gelijke wijze te behandelen. De afwikkeling van deze zaken verliep echter niet zonder strubbelingen, vooral vanwege de moeilijke bewijslast voor de claimanten, zo lang na dato; anderzijds heeft de staat het principe van aansprakelijkheid voor de door Nederlandse militairen tussen 1945 en 1949 in Indonesië gepleegde misdrijven niet meer bestreden. In 2015 oordeelde de rechtbank dat deze aansprakelijkheid zich ook kan uitstrekken tot kinderen van wederrechtelijk geëxecuteerde Indonesische mannen. Die uitspraak bleef niet zonder gevolgen: sindsdien is er ook een civielrechtelijke regeling voor deze kinderen van kracht. De KUKB breidde de rechtszaken voorts – met enig succes – uit tot andere vormen van extreem geweld, zoals marteling en verkrachting.

De rechtszaken kregen veel publiciteit. Bovendien kwamen Nederlandse media met nieuwe onthullingen en – vaker – met reportages over al bekende zaken. Journalisten en documentairemakers speelden een agenderende rol. Zo groeide het maatschappelijk draagvlak voor een breder onderzoek. Ook de wetenschappelijke wereld ging nu bijdragen aan het publieke debat over het extreme geweld in de oorlog tegen de Republiek; dit gebeurde overigens, enkele uitzonderingen daargelaten, wel opmerkelijk laat, zoals historica Stef Scagliola constateerde.⁷ In het onderzoek en de publieke debatten kwamen steeds na-

drukkelijker vragen naar voren omtrent de aard, frequentie en verklaring van handelingen die voorheen als ‘excessen’ werden aangeduid, en in bredere zin naar het karakter van wat in Nederland lang als een tijd van ‘politieele acties’ was aangeduid, maar waarvoor steeds vaker het woord ‘oorlog’ werd gebruikt.

In deze context bepleitten KITLV, NIMH en NIOD medio 2012 een onderzoek naar het Nederlandse militaire optreden. Het eerste kabinet-Rutte wees financiering van dit onderzoek af, een besluit waaraan het tweede kabinet-Rutte aanvankelijk vasthield, steeds met de kanttekening dat het de instituten vrijstond dit onderzoek met eigen middelen uit te voeren. Eind 2016 gaf het kabinet evenwel aan alsnog bereid te zijn tot financiering van nader onderzoek, onder verwijzing naar de kort daarvoor verschenen studie *De brandende kampongs van generaal Spoor*, waarin Rémy Limpach harde conclusies trok over Nederlands extreem geweld.⁸ In september 2017 ging het vierjarige onderzoeksprogramma ‘Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950 van start, waarvan de belangrijkste bevindingen en conclusies in dit boek worden gepresenteerd, naast een serie boeken over de onderwerpen die in het kader van dit programma zijn onderzocht.

VAN DE OPROEP IN 2012 NAAR DE ONDERZOEKSOPZET VAN 2017

In *de Volkskrant* van 19 juni 2012 bepleitten de toenmalige directeuren van KITLV, NIMH en NIOD een onderzoek.⁹ Zij wezen op controverses en emoties rond de herinnering aan en interpretatie van het oorlogsgeweld, braken een lans voor de ‘wil tot weten’ (feiten, inzicht, verklaring) en oordeelden behoedzaam over de morele dimensie van de lopende debatten. Wetenschappelijke analyse zou, zo luidde het betoog, kunnen leiden tot een beter begrip van collectief en individueel handelen. Daarbij werd niet de illusie gewekt dat zo’n breed opgezet, in samenwerking met Indonesische historici uit te voeren onderzoek het spreekwoordelijke laatste woord zou opleveren: ‘Het is en blijft geschiedschrijving.’

Het pleidooi vond weerklank in de media en wetenschap, maar riep gemengde reacties op in politiek Den Haag en werd vervolgens, zoals gezegd, afgewezen door het kabinet. De instituten werkten hun pleidooi uit tot een eerste onderzoeksvoorstel, dat naar de betrokken bewindslieden, de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer en alle in het parlement vertegenwoordigde partijen werd gestuurd.¹⁰ Veel van dat eerste voorstel zou uiteindelijk terugkomen in de onderzoeksopzet waarvoor het tweede kabinet-Rutte begin 2017 financiering toekende.¹¹

Het voorstel uit 2012 voorzag in vier deelonderzoeken, waarvan het grootste werd aangeduid als een ‘empirisch onderzoek ter vaststelling en analyse van de gewelddoepassing door Nederlandse troepen in de jaren 1945-1949, begrepen in de bredere context van de Indonesische revolutie van proclamatie en *bersiap* tot en met de soevereiniteitsoverdracht en opheffing van het KNIL’; daarnaast zouden drie kleinere projecten worden uitgevoerd, waarvan het eerste zich diende te richten op de vraag ‘of en hoe geweld achteraf heeft geleid tot onderzoek door militaire, justitiële en/of ambtelijke instanties om feiten vast te stellen en gebeurtenissen te duiden’; het tweede zou een verklaring van het geweld op microniveau en in ‘de bredere context van gebruik van geweld in naoorlogse dekolonisatieprocessen in Azië’ moeten bieden; het derde, ten slotte, zou ingaan op ‘de publieke receptie van het Nederlandse militaire optreden in de periode 1945-1949, zowel in Nederland als in Indonesië’. Wanneer we dit eerste voorstel vergelijken met de in februari 2017 door de regering goedgekeurde onderzoeksopzet waarvoor financiering werd verkregen, wordt duidelijk dat de latere opzet meer uitgewerkt is en een bredere strekking heeft, maar dat de centrale vragen niet wezenlijk anders luiden.

Na de afwijzing van financiering door het kabinet-Rutte in 2012 gingen de drie instituten elk op eigen wijze verder met het onderzoek – en parallel daaraan met een informele lobby in Den Haag. In de eerste helft van 2016 keerde het tij in politiek Den Haag. In deze context besloten de drie instituten het onderzoeksvoorstel van 2012 te herzien en uit te werken. Dit leidde tot een uitgebreid onderzoeksvoorstel, dat werd gedeeld met een overleggroep van diverse Haagse ministeries; inmiddels had minister van Buitenlandse Zaken Bert Koenders laten weten de aanvankelijke afwijzing van het verzoek van 2012 te willen heroverwegen. De Haagse reactie was positief; wel werd gevraagd om verduidelijking van enkele punten. Hierop werden de passages omtrent de *bersiap* en de samenwerking met Indonesische wetenschappers uitgebreid, maar inhoudelijk niet wezenlijk veranderd.

In de volgende maanden werd het onderzoeksvoorstel verder uitgewerkt. De samenwerking met Indonesische collega’s werd vormgegeven in een apart project, ‘Regionale studies’. Op verzoek van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) werd een extra project toegevoegd, ‘Getuigen & Tijdgenoten’, met de intentie direct betrokkenen een stem te geven in relatie tot het onderwerp van het onderzoek. De overeenkomst tussen de overheid en de drie instituten betreft uitdrukkelijk geen opdracht, maar medefinanciering.¹² Dit betekent dat de subsidiegever, conform de uitgangspunten voor onafhankelijk onderzoek van de Koninklijke

Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), geen inhoudelijke bemoeienis heeft met, dan wel verantwoordelijkheid draagt voor de uitvoering en uitkomsten van het onderzoek, terwijl de opdrachtnemers slechts gehouden zijn aan procesmatige en financiële verantwoording aan de subsidiegever. Deze verhouding is gedurende het onderzoek niet in het geding geweest.

Waar het uiteindelijke onderzoeksontwerp dus allengs werd aangevuld, is één element van de oorspronkelijke opzet op de achtergrond geraakt. Dit betreft het streven naar ‘verklaring van het geweld op microniveau’, waarbij indertijd gedacht werd aan een gedragswetenschappelijke benadering, mede met het oog op lopende en toekomstige militaire missies.¹³ Hoewel dit element van lering trekken voor de toekomst relevant blijft, hadden wij niet de capaciteit en de expertise dit thema specifiek te onderzoeken.

Het onderzoek beoogt als gezegd een beschrijvende analyse en verklaring te bieden van het Nederlandse militaire optreden in Indonesië, met ruime aandacht voor de historische, politieke en internationale context, alsmede voor de nasleep van de oorlog. Meer toegespitst gaat het om de vraag of extreem geweld van de Nederlandse krijgsmacht een structureel karakter had en zo ja, waarom dit plaatsvond, wie hiervoor verantwoordelijk was en in hoeverre toentertijd en later voor dit geweld verantwoording is afgelegd.

Deze vraagstelling borduurde voort op eerder onderzoek. In de jaren voor 2012, en zeker ook in de jaren daarna, verschenen steeds meer studies – onder meer geschreven door historici verbonden aan de drie instituten – die de vroegere opvattingen en vooral het regeringsstandpunt van 1969 omtrent het incidentele karakter van ‘buitensporig geweld’ van de Nederlandse krijgsmacht op grond van nieuw bronnenonderzoek in twijfel trokken. Op basis van deze historiografie werd een onderzoeksopzet ontworpen, met een reeks deelonderzoeken die beoogden essentiële kwesties verder uit te diepen en te voorzien in enkele belangrijke lacunes in de bestaande kennis:

- *Bersiap*, onderzocht in de bredere context van de geweldsdynamiek in de beginperiode van de Indonesische revolutie.
- *Politiek-bestuurlijke context*, in het bijzonder gericht op de vraag hoe politiek en bestuur in Nederland en Nederlands-Indië/Indonesië tijdens de oorlog omgingen met informatie over het hoge geweldsniveau.
- *Internationale politieke context*: welke rol speelden andere landen ten aanzien van het Nederlandse diplomatieke en militaire beleid en in hoeverre was dit van invloed op de oorlogsdynamiek?

- *Vergelijkend onderzoek* naar dekolonisatieoorlogen, met het doel overeenkomsten en unieke kenmerken te identificeren.
- *Asymmetrische oorlogvoering*, gericht op de Nederlandse krijgsmacht en de dynamiek tussen deze krijgsmacht en het Indonesische leger en andere strijdgroepen, opgedeeld in drie deelonderzoeken: naar de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten te velde; ‘technisch geweld’ (artillerie en luchtmacht); en militaire justitie.
- *Regionale studies*, een gezamenlijk Indonesisch-Nederlands onderzoek naar de context van de geweldsdynamiek in een aantal geselecteerde Indonesische regio’s.
- *Maatschappelijke nasleep*: de publieke en politieke verwerking in Nederland van de oorlog tot op heden.
- *Getuigen & Tijdgenoten*. Dit onderdeel van het onderzoeksprogramma vervult een afwijkende, meer maatschappelijke rol: het is primair ingericht om getuigenissen en egodocumenten te verzamelen en zo meer ‘kleuring’ en gelaagdheid te geven aan de ervaringen en herinneringen van de betrokkenen van toen en nu.

In dit boek worden de belangrijkste resultaten van het onderzoek samengevat. Het eerste deel schetst in drie hoofdstukken en een tussenbalans de context waarin de bijdragen in de rest van het boek kunnen worden begrepen; het is gebaseerd op de historiografie en ordent dus vooral bestaande kennis en inzichten. Hierop volgt een intermezzo, gebaseerd op het project ‘Getuigen & Tijdgenoten’, waarin meerstemmigheid centraal staat. In het tweede deel worden de resultaten van het onderzoeksprogramma per project gepresenteerd. In de conclusie worden de bevindingen van het gehele programma samengebracht en wordt de hoofdvraag beantwoord. Het boek wordt afgesloten met een reflectie van de Indonesische historicus Hilmar Farid.

ORGANISATIE EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK

Het onderzoeksprogramma ging op 1 september 2017 van start. In Nederland bestond het onderzoeksteam uit onderzoekers van de drie instituten alsmede een aantal voor dit programma aangetrokken medewerkers.¹⁴ Voor het in samenwerking met het Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS-KNAW) uitgevoerde project ‘Vergelijkend onderzoek’ werden voor korte tijd zes, grotendeels buitenlandse onderzoekers aangetrokken. De projecten werden op basis van expertise verdeeld over de instituten. Het ge-

hele onderzoeksteam kwam regelmatig bij elkaar in een Programmaraad. De programmaleiding berustte bij de drie directeuren, ondersteund door een coördinator; het NIOD fungeerde als penvoerder, de directeur van het NIOD als voorzitter van de Programmaraad.¹⁵

Er werd regelmatig overlegd met de Wetenschappelijke Adviescommissie en de Maatschappelijke Klankbordgroep. In eerstgenoemd gremium werden de opzet en uitkomsten van het onderzoek aan wetenschappelijke normen getoetst; de commissie leverde in het bijzonder waardevol commentaar op twee conceptversies van dit slotwerk.¹⁶ Met de Maatschappelijke Klankbordgroep werd intensief overlegd over de verwachtingen omtrent, en de mogelijke impact van dit onderzoek op sterk betrokken groepen zoals de veteranen en de Indische en Molukse gemeenschappen. Door middel van publieke bijeenkomsten – althans, voor de COVID-crisis toeslog – en voorts de website van het programma en een regelmatig verschijnende nieuwsbrief werd tussentijds gecommuniceerd over opzet en ontwikkelingen binnen het onderzoek.

Het pleidooi in *de Volkskrant* in juni 2012 kwam voort uit een door de drie instituten gedeelde overtuiging dat grondig onderzoek noodzakelijk was, om daarmee de Nederlandse samenleving meer duidelijkheid te geven over de aard van de oorlog, over extreem Nederlands geweld, en over het handelen van de betrokkenen, tijdens en na de oorlog. Impliciet doelden zij op een sterk gevoelde behoefte aan bezinning op het regeringsstandpunt van 1969, maar ook aan een kritischer reflectie op het koloniale verleden in ruimere zin. Het debat heeft sindsdien niet stilgestaan. Ons onderzoeksprogramma droeg in bescheiden mate bij aan dat debat, maar werd er ook zelf object van.

In 2012 leek de combinatie van juist deze drie instituten de meeste geëigende en kansrijke om de regering in beweging te brengen. Het KITLV heeft een lange traditie in het doen van onderzoek naar Nederlands-Indië en Indonesië, het NIOD in onderzoek naar oorlogen en massaal geweld, ook in Indonesië; beide instituten maken deel uit van de KNAW. Het NIMH heeft een lange staat van dienst waar het gaat om de Nederlandse militaire geschiedenis, met inbegrip van oorlogvoering in de koloniën; het instituut ressorteert onder het ministerie van Defensie, maar opereert onder waarborgen van wetenschappelijke onafhankelijkheid. De gedachte in 2012 was dat deze combinatie van drie wetenschappelijke instituten voldoende gewicht in de schaal zou leggen in het maatschappelijk debat en uiteindelijk ook in politiek Den Haag.

Toen de regering eenmaal besloten had het onderzoek te financieren werd her en der kritiek geuit op de instituten. Die kritiek lag deels in de sfeer van ‘waarom nu pas?’. In zekere zin is deze kritiek gerechtvaardigd. Het is waar dat ook deze instituten lang geen uitzondering vormden op wat wel wordt aangeduid als een traditie van stilzwijgen. Dit thema zal elders in dit boek nader worden besproken.

Er zijn ook vraagtekens geplaatst bij de wetenschappelijke onafhankelijkheid, integriteit en expertise van de drie instituten en de onderzoeksgroep. In algemene zin zijn zulke verwijten moeilijk voor iedereen bevredigend te beantwoorden. Wij wijzen er slechts op dat wij werken onder de regels voor wetenschappelijke integriteit zoals de KNAW die heeft geformuleerd. Daarom werd contractueel vastgelegd – en in praktijk gebracht – dat de regering als financier geen enkele inhoudelijke invloed uitoefende. Wat betreft de deskundigheid van het onderzoeksteam verwachten wij dat onze publicaties die twijfels kunnen wegnemen. Aangaande de samenstelling van het team is opgemerkt dat het aandeel van de Indonesische onderzoekers relatief klein was. Dat is niet onjuist, maar evenmin onlogisch gelet op het feit dat het programma vooral vragen stelt over het Nederlandse aandeel in de oorlog.

Een terugkerend verwijt, in het bijzonder geuit door de Stichting Comité Nederlandse Ereschulden (KUKB), betreft de positie van het NIMH.¹⁷ De stelling dat dit aan het ministerie van Defensie verbonden instituut per definitie niet kritisch kan schrijven over de koloniale oorlogvoering kan eenvoudig worden ontzenuwd – juist het NIMH liep voorop met kritische studies over deze thematiek, ook voor 2017, en ook over oorlogvoering in 1945-1949.¹⁸ Een andere bedenking luidt dat het NIMH onverenigbare rollen zou vervullen door zowel mee te werken aan dit onderzoek als aan het verificatieonderzoek waarin de aannemelijkheid van claims van Indonesische slachtoffers van Nederlands geweld en hun nabestaanden wordt beoordeeld. In de eerste rol, zo luidt het verwijt, pretendeert het NIMH een bijdrage te leveren aan onpartijdig wetenschappelijk onderzoek, in de tweede rol zou het de overheid ‘helpen’ om claims van slachtoffers te weerleggen. Deze voorstelling van zaken houdt geen stand. Het NIMH voert het historisch verificatieonderzoek uit op verzoek van de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie, op basis van zijn militair-historische expertise. Dat onderzoek wordt onafhankelijk en volgens wetenschappelijke normen uitgevoerd. Daarbij raadplegen de onderzoekers de relevante – in Nederland beschikbare – archieven en literatuur en doen verslag van wat er in die bronnen over de in de claims genoemde specifieke gebeurtenissen

is te vinden en wat die bronnen verder nog aan relevante achtergrondinformatie bevatten. Daar blijft het bij. De desbetreffende bevindingen dienen ter informatie van alle betrokken partijen, alsmede de rechtbank die uiteindelijk over de claims beslist. Een deel van de ingediende claims is dan ook mede op basis van de uitkomsten van het historische verificatieonderzoek toegewezen.

Het KITLV, NIMH en NIOD zijn *Nederlandse* instituten. Hoewel al sinds decennia regelmatig en met dikwijls vruchtbare resultaten wordt samengewerkt tussen Indonesische en Nederlandse wetenschappers, is er geen sterke gezamenlijke traditie in het onderzoek naar de geschiedenis van de Indonesische revolutie en de oorlogsjaren 1945-1949. Na de val van president Suharto in 1998 groeide de ruimte voor samenwerking, waarbij het ook van belang was dat onderzoekers uit beide landen elkaar in bredere internationale netwerken ontmoetten. Dat bleek bijvoorbeeld in het NIOD-programma ‘Van Indië tot Indonesië’ (2002-2008), uit intensieve contacten van het KITLV met een groot aantal Indonesische academische instellingen en daarnaast uit de goede samenwerking tussen Indonesische en Nederlandse erfgoedinstellingen. Op grond van deze ervaringen werd daarom al in het pleidooi in *de Volkskrant* en het eerste onderzoeksvoorstel uit 2012 optimistisch geschreven over het belang en de mogelijkheden van intensieve bilaterale samenwerking.

De onderzoeksopzet van KITLV, NIMH en NIOD voorzag in ‘gespiegeld onderzoek’, waarin historici uit beide landen dezelfde regio’s en episodes uit de oorlog zouden bestuderen vanuit hun eigen perspectieven en op basis van uitwisseling van bronnen, en de resultaten daarvan in een vergelijkend werk zouden analyseren. Dit zou in het bijzonder in de projecten ‘Bersiap’ en ‘Regionale studies’ gebeuren en zou, was de verwachting, tot ‘co-creatie’ van nieuwe inzichten leiden, waarin de doorgaans gescheiden nationale historiografieën zouden samenkomen.

In de gesprekken met de beoogde Indonesische partijen over de uitwerking hiervan werd evenwel al snel een andere richting ingeslagen. De Indonesische onderzoekers gaven aan hun eigen prioriteiten te willen volgen en zich niet uitsluitend te laten leiden door vragen die uit het Nederlandse perspectief voortvloeiden. Hun vragen waren niet primair gericht op het Nederlandse geweld, maar op uiteenlopende aspecten van de Indonesische revolutie, in het bijzonder de maatschappelijke impact daarvan. Voor een beter begrip van de Indonesische ervaring met het Nederlandse militaire optreden bleek dit onderzoek waardevol. De Nederlandse onderzoekers

respecteerden dat de Indonesische collega's andere wegen wensten te bewandelen. De samenwerking leidde zo niet alleen tot meer diversiteit aan perspectieven en prioriteiten, maar ook tot een inhoudelijke verbreding van het onderzoek, al bleef de focus liggen op het Nederlands oorlogsgeweld.

Een complicerende factor was dat berichten in de Indonesische pers en sociale media, mede gevoed door critici in Nederland, het onderzoeksprogramma in een ongunstig daglicht stelden, door het af te schilderen als een Nederlandse poging het eigen blazoen te zuiveren. Dit leidde in politieke en militaire kringen tot weerstand.¹⁹ Mogelijk mede hierdoor bleven de Indonesische archieven goeddeels gesloten voor Nederlandse onderzoekers. De afhoudende opstelling van de Indonesische autoriteiten kwam niet als een volslagen verrassing. In de aanloop naar dit onderzoek – en tot kort voor het kabinet-Rutte de knoop doorhakte – maakten Indonesische diplomaten zowel de Nederlandse overheid als de instituten duidelijk ernstige reserves te koesteren met het oog op een mogelijke belasting van de bilaterale relaties. Hoe dit ook zij, door deze beperkingen en de andere prioriteiten van onze Indonesische collega's hebben wij het onderzoek niet uitgevoerd zoals voorzien. Wij hebben gezamenlijk minder Indonesische bronnen over de geweldsdynamiek naar boven kunnen halen, waardoor er vragen zijn blijven liggen – zowel over Indonesische percepties van Nederlands oorlogsgeweld en over de impact ervan op Indonesiërs als over de geweldsdynamiek aan Indonesische zijde.

Bij dit alles speelde nog een andere ontwikkeling een rol: het uitbreken van de Covid-19 epidemie. Deze aanhoudende crisis had niet alleen tot gevolg dat de archieven in Nederland en Indonesië voor kortere of langere tijd dicht gingen, met alle bijkomende vertragingen, maar ook dat reizen vrijwel onmogelijk werd. Bezoeken aan Indonesische archieven, interviews, workshops en veldonderzoek waren vanaf maart 2020 nagenoeg onmogelijk. Het was dus vaak behelpen, door het zoeken van omwegen, het inschakelen van assistenten ter plaatse en veel digitaal overleg.

Dit alles verhinderde niet dat het kwam tot een intensieve en hartelijke samenwerking van de in meerdere opzichten, ook intern, zeer diverse Indonesische en Nederlandse onderzoeksgroepen, getuige de gemeenschappelijke workshops en discussies en, uiteraard, de gezamenlijke publicaties. De leidende partner in Indonesië was de opleiding geschiedenis van de Universitas Gadjah Mada (UGM) in Yogyakarta; onderzoeksleider was Bambang Purwanto. De UGM betrok vervolgens historici van een aantal andere Indonesische universiteiten bij het onderzoek. De samenwerking tussen In-

donesische en Nederlandse onderzoekers kreeg uiteindelijk vooral gestalte in de projecten 'Regionale studies' en 'Getuigen & Tijdgenoten', maar er waren ook contacten met onderzoekers van andere projecten en verschillende gezamenlijke discussies over perspectieven en terminologie. De Indonesisch-Nederlandse samenwerking leidde tot gezamenlijke Engelstalige publicaties, maar ook tot uitsluitend in het Indonesisch uitgegeven publicaties.

UITGANGSPUNTEN VAN HET ONDERZOEK

Wetenschappelijk onderzoek is gebaat bij optimale transparantie en vrijheid, te beginnen met het ontwerp van het onderzoek en de formulering van de leidende vragen. Om deze reden wordt op de programmawebsite en ook in deze inleiding ruim aandacht besteed aan de voorgeschiedenis van het onderzoek. Van cruciaal belang daarbij is dat de inhoudelijke regie steeds bij de instituten lag en dat hun wetenschappelijke onafhankelijkheid voldoende is gewaarborgd. De onderzoekers hebben, ongebonden door overheidsstandpunten of andere in de samenleving levende opvattingen, de geschiedenis willen begrijpen. Dit betekent uiteraard niet dat zij, elk afzonderlijk en ook in gezamenlijkheid, volledig vrij zouden zijn van blinde vlekken en vooroordelen.

Historisch onderzoek speelt zich niet af in een maatschappelijk en politiek vacuüm. Zeker wanneer een thema in de samenleving als beladen wordt ervaren vergt geschiedschrijving kritische reflectie op de uitgangspunten en werkwijze van de onderzoekers.²⁰ Historici beloven zelden dat zij 'het laatste woord' of 'de waarheid' over een bepaalde kwestie schrijven. Dat vloeit niet alleen voort uit de beperktheid van beschikbare bronnen. Zij beseffen dat in de loop der tijd steeds nieuwe interpretaties van het verleden worden ontwikkeld – 'elke generatie schrijft haar eigen geschiedenis' –, maar ook dat die interpretaties mede afhankelijk zijn van de achtergronden en vaak sterk uiteenlopende perspectieven van degenen die naar een bepaald facet van de geschiedenis kijken, of dat nu vakhistorici zijn of anderen. Ook in die zin is geschiedenis, in Pieter Geyls befaamde woorden, een 'discussie zonder eind'. Dat alles betekent niet zoiets als *anything goes*. De geschiedschrijver streeft zo onbevangen mogelijk, op basis van gedegen empirisch onderzoek en zorgvuldige afwegingen van argumenten, naar aannemelijke interpretaties van de historische gebeurtenissen; multiperspectiviteit en meerstemmigheid zijn daarbij onmisbare instrumenten, omdat verschillen van inzicht licht kunnen werpen op botsende belangen en het handelen van historische figuren.²¹

Om het belang hiervan te onderstrepen bevat dit boek twee bijdragen die de lezer uitdagen om na te denken over diversiteit van perspectieven. Wij

vroegen Hilmar Farid, een gerespecteerd Indonesisch historicus die geen enkele bemoeienis met het programma had, om in een nawoord te reflecteren op dit toch primair Nederlandse onderzoek en het resulterende boek. Ook de bijdrage die voortkwam uit het project 'Getuigen & Tijdgenoten' geeft de lezer een prikkelend beeld van de diversiteit van perspectieven.

Erkenning van deze complexiteit ontslaat ons, als gezegd, niet van de plicht te streven naar objectiviteit – opgevat als *methode*. Historisch onderzoek dient gebaseerd te zijn op kennis van de historiografie en zorgvuldig bronnengebruik, inclusief in ons geval een grondige reflectie op de beperkingen van en 'stiltes' in het koloniale bronnenmateriaal, op evenwichtigheid in de verwerking hiervan, maar ook op het expliciteren van eigen vooronderstellingen en redeneringen en het recht doen aan alle bevindingen, zelfs als nieuwe informatie strijdig is met de eigen aannames en argumentatie. Dit vergt daarnaast transparantie waar het gaat om het gebruik van terminologie, omdat de keuze voor bepaalde termen vaak al interpretaties impliceert.

Vanuit kringen van Indiëveteranen en de zeer diverse Indische gemeenschap is de laatste jaren kritiek geuit op een vermeende eenzijdigheid van het onderzoek, die tot uiting zou komen in een benadrukken van a priori verondersteld structureel excessief geweld aan Nederlandse kant, en anderzijds een veronachtzaming of vergoelijking van het Indonesische geweld, in het bijzonder tijdens de bersiap. Vanuit andere maatschappelijke groepen klonken daarentegen verwijten dat het onderzoek te weinig oog zou hebben voor het inherent verwerpelijke en structureel gewelddadige karakter van het Nederlandse kolonialisme door de eeuwen heen, waardoor het eerder een legitimerend dan kritisch karakter zou krijgen, terwijl het bovendien de Nederlandse overheid een excuus zou bieden genoegdoening van Indonesische slachtoffers aan te houden. Ten slotte klonk kritiek op de ambities en de praktijk van de Nederlands-Indonesische samenwerking.

Over deze kritiek is zowel binnen de onderzoeksgroep zelf als met de Wetenschappelijke Adviescommissie, de Maatschappelijke Klankbordgroep en een divers gezelschap van critici van buiten gesproken. Dit leidde op een aantal punten tot verdieping, verduidelijking of herformulering van de uitgangspunten. Daarbij bleek overigens dat ook binnen de onderzoeksgroep zélf verschillen van inzicht leefden. Verwonderlijk is dat niet, gelet op de omvang en diversiteit van het team van onderzoekers – zo'n 25 in Nederland, verbonden aan drie instituten met uiteenlopende tradities, nog eens twaalf in Indonesië, verspreid over de archipel, voorts de zes NIAS-onderzoekers en ten slotte zeker een dozijn tijdelijke assistenten. Het is, kortom, inherent

aan zo'n groot wetenschappelijk onderzoek dat er sprake is van verschillende perspectieven en prioriteiten. Die verschillen kunnen zeker niet eenvoudig worden geduid als Indonesisch versus Nederlands: ook binnen het Nederlandse team waren er verschillen in benadering, mede gevoed door het 'postkoloniale debat' over kolonialisme in binnen- en buitenland. Interne discussies dwongen alle betrokkenen hun eigen werkwijze kritisch tegen het licht te houden, hielpen ons ruimte te geven aan meerstemmigheid en herinnerden ons aan de noodzaak concepten en woorden zorgvuldig te kiezen.

In het navolgende worden de belangrijkste conceptuele kwesties besproken. Die betreffen allereerst de vraag wanneer de Republiek Indonesië een feit was en wat dit voor consequenties heeft voor de aanduiding van de periode 1945-1949 en voor de legitimatie van de Nederlandse oorlogvoering. Vervolgens wordt overwogen welke terminologie het meest geschikt is om de aard van de oorlog en in het bijzonder het Nederlandse optreden te analyseren. Ten slotte wordt besproken hoe is omgegaan met het indertijd gangbare Nederlandse taalgebruik.

LEGITIMATIE EN OMSCHRIJVING VAN DE OORLOG

Over de Nederlandse terugkeer in de Indonesische archipel na de Japanse capitulatie en over de legitimatie en aard van de Nederlandse oorlogvoering is zowel in de geschiedschrijving als het politieke en maatschappelijke debat verschillend geoordeeld. Indonesische historici verwerpen – net als veel Nederlandse collega's – de rechtmatigheid van het vooroorlogse kolonialisme en onderstrepen de legitimiteit van de onafhankelijkheid en de strijd om deze te verdedigen. Zij kwalificeren het Nederlandse optreden vanaf 1945 daarom in termen van 'herbezetting', 'rekolonisatie' en 'agressie'. In die visie is ook geen ruimte voor het begrip 'dekolonisatie', als aanduiding van de gebeurtenissen in 1945-1949, omdat daarvan de suggestie zou uitgaan dat het initiatief lag bij de kolonisator die de soevereiniteit overdroeg. Voor zover het gaat om Indonesië bestaat er in dit opzicht een brede consensus, niet alleen onder historici maar in de gehele Indonesische maatschappij en politiek, ook al worden er verschillende conclusies getrokken omtrent zaken als de drijvende krachten in het proces (het belang van gewapende strijd versus onderhandelingen), de rol van interne tegenstellingen (regionaal, politiek, religieus) en de betekenis van de eerste oorlogsjaren voor de latere ontwikkeling van de Republiek. Dit verklaart ook de grote belangstelling voor regionale geschiedenissen van de revolutie.

Aan Nederlandse zijde waren en zijn er grote verschillen in de interpretatie van de oorlog. Deze verschillen hangen samen met veranderingen in de wijze waarop in Nederland naar de eigen koloniale geschiedenis in bredere zin is en wordt gekeken.²² Gedurende de koloniale periode werd in Nederland de legitimiteit van het koloniale bestel slechts door een kleine minderheid ter discussie gesteld. In het verlengde daarvan werd ook in de jaren 1945-1949 het streven naar herstel van het Nederlandse gezag, inclusief de toepassing van militair geweld daarbij, als gerechtvaardigd beschouwd, aanvankelijk als doel op zichzelf, maar allengs als een middel tot een dekolonisatie onder Nederlandse regie. Pas zestig jaar later, in 2005, zocht de Nederlandse overheid, met de uitspraak van minister Bot dat Nederland door de grootschalige inzet van militaire middelen ‘aan de verkeerde kant van de geschiedenis’ had gestaan, voor het eerst expliciet aansluiting bij het Indonesische standpunt omtrent de legitimiteit van de onafhankelijkheidsstrijd – een standpunt waarmee de Nederlandse oorlogvoering met terugwerkende kracht als onterecht werd gekwalificeerd. Als gezegd, sprak Bot echter slechts in algemene termen over de wijze waarop de Nederlandse krijgsmacht de oorlog had gevoerd, en liet hij zich niet uit over de legitimiteit van het voorgaande kolonialisme.

Over dat laatste kunnen wij kort zijn. In de immense historiografie worden sterk uiteenlopende standpunten verdedigd over de intenties, werking en effecten van het Europese kolonialisme. Daarbij wordt ruime aandacht besteed aan verschillen tussen en binnen imperiale rijken en in verschillende periodes. Minder omstrede is echter de vaststelling dat het kolonialisme primair werd gedreven door economisch en geopolitiek eigenbelang, dat het in de regel – ook in de latere fase van ‘ethische’ politiek in Nederlands-Indië – een racistisch en paternalistisch karakter droeg, en dat politieke repressie en geweldsuitoefening inherent waren aan de koloniale staat. Dat geldt, zo is een uitgangspunt in dit onderzoek, ook voor het Nederlandse kolonialisme in Indonesië. De Nederlandse koloniale periode, die in 1942 de facto eindigde met de Japanse bezetting, is weliswaar geen onderwerp van deze studie, maar deze duiding van het kolonialisme heeft wel een belangrijke rol gespeeld in onze interpretatie van het Indonesische nationalisme en de Nederlandse poging na 1945 weer gezag uit te oefenen in de hele archipel.

Koloniale overheersing werd door de betrokken westerse staten en in de door hen gedomineerde wereldorde als legitiem beschouwd. Weliswaar ontstond in het interbellum en tijdens de Tweede Wereldoorlog in de betrokken Europese staten en zeker ook in de Verenigde Staten wat meer begrip

voor het verzet tegen de koloniale orde en werden plannen ontwikkeld voor toekomstige dekolonisatie, maar daarbij bleef het uitgangspunt dat de koloniale mogelijkheden de richting en het tempo van dit proces dienden te bepalen. Dat was voor de Nederlandse opvattingen over Nederlands-Indië niet anders. Daarom achtten de Nederlandse politiek en grote delen van de eigen bevolking ‘herstel’ van de koloniale orde vanzelfsprekend, al dan niet als een ‘fase’ op weg naar dekolonisatie. Wat daarbij over het hoofd werd gezien, dan wel ontkend, was dat zich sinds de jaren 1920, alle repressie ten spijt, een nationalistische beweging had ontwikkeld die in 1945 massaal aanhang had verworven. De onderschatting en het afwijzen van dit Indonesisch zelfstandigheidsstreven zouden splijtzwammen in de naoorlogse Nederlandse politiek blijken – en ook lang na 1949 de discussie over het geweldsniveau van de oorlog overwoekeren.

Tijdens en lang na de oorlog liepen de dominante Indonesische en Nederlandse perspectieven over deze geschiedenis sterk uiteen. Dit wordt treffend gesymboliseerd in de discussies over data en begrippen. In het Indonesische perspectief was de Nederlandse koloniale periode al op 9 maart 1942, met de capitulatie voor Japan, ten einde gekomen en was de onafhankelijke Republiek Indonesië op 17 augustus 1945 een voldongen feit.²³ Vanuit deze optiek was de Nederlandse bestuurlijke en militaire terugkeer daarom een onrechtmatige poging tot herbezetting of rekolonisatie, en was er vervolgens sprake van een oorlog tussen twee staten waarbij Nederland als agressor op Indonesisch grondgebied optrad. Met de toevoeging van ‘onafhankelijkheid’ aan de titel van het programma – ‘Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Oorlog en Geweld in Indonesië, 1945-1950’ – is op voorstel van de Indonesische onderzoekers dit perspectief expliciet gemaakt.

In het Nederlandse politieke proces was het tegengestelde perspectief dominant: Nederland had niet alleen het recht, maar ook de plicht om ‘orde en vrede’ te herstellen in de archipel, waarbij het streven was onder Nederlandse regie tot nieuwe verhoudingen te komen. Hieruit volgt het standpunt dat 27 december 1949 het beslissende moment was in dit dekolonisatieproces, omdat het Koninkrijk der Nederlanden toen de soevereiniteit over de archipel – met uitzondering van West-Nieuw-Guinea – overdroeg aan de Verenigde Staten van Indonesië, die overigens in een Unie met het Koninkrijk der Nederlanden verbonden moest blijven.²⁴

De laatste decennia is het Nederlandse politieke standpunt geleidelijk opgeschoven in de richting van het officiële Indonesische narratief. De categorische afwijzing van de *proklamasi* van 17 augustus werd schoorvoetend

omgebogen tot een feitelijke erkenning – in jargon: een de-facto-erkenning – van die datum als de stichtingsdatum van de Republiek. De Nederlandse regering heeft steeds gesteld dat een formeel-juridische – ofwel de-jure- – erkenning achteraf niet mogelijk is, althans een anachronisme zou zijn. Zij kan, is de redenering, wel erkennen dat de proclamatie en daarmee de ambities van die 17e augustus hadden moeten worden erkend, maar kan achteraf niet ongedaan maken dat dit indertijd niet is gebeurd.

Samenvattend: de Indonesische en Nederlandse opvattingen over de legitimiteit van de oorlog stonden diametraal tegenover elkaar. De keuze voor 17 augustus 1945 dan wel 27 december 1949 had indertijd derhalve een zware politieke lading, met directe repercussies voor de karakterisering van de oorlog. In het eerste geval was er sprake van een oorlog op Indonesisch grondgebied tussen twee soevereine staten, waarbij Nederland de agressor was. In het tweede geval kon worden gesproken van politieel optreden tegen een gewapende opstand of van een traditionele koloniale oorlog, zoals die voorheen veelvuldig waren gevoerd in Nederlands-Indië, ditmaal echter van grotere omvang en met een andere uitkomst. Als historici maken wij geen keuze tussen beide opvattingen: voor ons is het inzicht leidend dat 17 augustus 1945 het startsein was voor twee deels tegengestelde processen van staatsvorming in de archipel, waarin de Republiek trachtte een onafhankelijke eenheidsstaat op te bouwen, terwijl de Nederlandse dan wel Nederlands-Indische regering juist een federale staat met sterke banden met Nederland nastreefde, met een bloedige oorlog als gevolg.

De Nederlandse de-facto-erkenning van 17 augustus 1945 impliceerde een breuk met de eerdere framing van de oorlog in termen van ‘politieele acties’ op eigen, koloniaal grondgebied. Die zienswijze beriep zich op een internationale rechtsorde die in die tijd nog grotendeels door de westerse, veelal koloniale landen werd gedomineerd. Tegelijk werd zij al tijdens deze oorlog bestreden, niet alleen door de Republiek, maar ook door andere landen, onder meer in de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Daar staat tegenover dat verreweg de meeste staten Indonesië pas na de 27e december 1949 formeel erkenden, terwijl de toetreding tot de Verenigde Naties volgde op 28 september 1950.

In Indonesië wordt meestal kortweg van de Revolusi Nasional gesproken, waarbinnen dan sprake is van een strijd tegen Nederland ter verdediging van de reeds op 17 augustus 1945 bereikte onafhankelijkheid; de twee politieele acties worden aangeduid als *Agresi Militer Belanda 1* en

Agresi Militer Belanda 2. In de recente Nederlandse historiografie is het verhullende begrip ‘politieele acties’, als aanduiding voor de jaren 1945-1949, inmiddels vervangen door de term ‘oorlog’, in samenstellingen als ‘onafhankelijkheidsoorlog’, ‘dekolonisatieoorlog’, ‘koloniale oorlog’, of ook wel ‘Indonesië-oorlog’ en ‘Nederlands-Indonesische oorlog’. Voor al deze aanduidingen is wat te zeggen. Wordt gesproken van ‘dekolonisatieoorlog’, dan ligt de nadruk meer op de strijd als onderdeel van een proces waartoe ook de politieke onderhandelingen behoorden die pas eind 1949 werden afgesloten, of wordt aangehaakt bij internationale debatten waarin de term gangbaar is. Met de keuze voor ‘onafhankelijkheidsoorlog’ – in het Indonesisch naast ‘nationale revolutie’ ook wel aangeduid als ‘vrijheidsoorlog’ – wordt de nadruk sterker gelegd op ‘1945’ en de Indonesische verdedigingsoorlog tegen de Nederlandse ‘rekolonisatie’ in de hierop volgende jaren. Voor beide keuzen zijn goede argumenten aan te voeren en zij zijn niet per se strijdig met elkaar. Onze voorkeur voor ‘onafhankelijkheidsoorlog’ doet recht aan het Indonesische perspectief en sluit aan op een breder gebruik van deze term voor vergelijkbare historische gebeurtenissen, in geval van bijvoorbeeld de Amerikaanse, maar ook de Nederlandse onafhankelijkheidsoorlog.

ANALYTISCHE BEGRIPPEN EN (KOLONIAAL) TAALGEBRUIK

Over het karakter van de Nederlandse oorlogvoering staat het regeringsstandpunt uit 1969 officieel nog overeind, namelijk dat de krijgsmacht zich in de regel ‘correct’ zou hebben gedragen, dat er weliswaar sprake was geweest van betreurenswaardige ‘excessen’, incidenten dus, maar dat van ‘systematische wreedheid geen sprake is geweest’. Op basis van het onderzoek dat sindsdien is verricht naar aard en omvang van het Nederlandse geweld wordt dit standpunt onder historici nauwelijks meer onderschreven. Er zijn steeds meer aanwijzingen gedocumenteerd dat het extreme Nederlands geweld wijdverbreid was en een structureel dan wel systematisch karakter had. Dat ook de Nederlandse regering inmiddels aanleiding ziet tot herbezinning spreekt uit het besluit tot financiering van dit onderzoek en de toelichting hierop, waarin wordt verwezen naar de harde conclusies van Limpach over het Nederlandse extreme geweld.

Het huidige debat spitst zich derhalve vooral toe op de vraag in hoeverre dit geweld inderdaad als structureel en/of systematisch – in plaats van incidenteel – moet worden bestempeld, en hoe het te verklaren is. Wij sluiten

ons aan bij de wijze waarop deze termen in de historiografie zijn gebruikt, in de zin dat het verschil tussen structureel en systematisch geen kwestie is van kwantiteit of frequentie, maar meer een kwestie van intentie. Systematische inzet van extreem geweld geschiedt met opzet, dat wil zeggen op bevel of met instemming van de hogere militaire en politieke leiding, terwijl bij structureel gebruik van extreem geweld sprake is van al dan niet stilzwijgend gedogen of onverschilligheid. In het derde hoofdstuk gaan we nader in op deze historiografie. In Tussenbalans aan het eind van dit eerste deel vatten wij samen hoe wij een aantal kernbegrippen definiëren en lichten wij de keuze van de deelprojecten toe. Daar zetten wij eveneens uiteen hoe wij in deze studie het begrip extreem geweld gebruiken.

De vraag *hoe* Nederland de oorlog voerde kan worden losgekoppeld van de vraag naar de legitimiteit van de oorlogvoering. Over de vraag welke juridische regels en normen op de oorlogvoering van toepassing zouden zijn oordelen deskundigen ook achteraf verschillend. In de namens de KUKB aangespannen rechtszaken tegen de Nederlandse staat hanteerden de eisers het juridische kader dat voortvloeit uit het Nederlandse standpunt, waarin de Nederlandse krijgsmacht geweld beging tegen eigen onderdanen, niet tegen burgers van een soevereine staat Indonesië. De vraag naar de toepasselijkheid van het humanitair oorlogsrecht is niet eenvoudig te beantwoorden gezien de verschillende standpunten betreffende de karakterisering van de oorlog en ook omdat dit rechtsgebied juist in deze jaren zeer sterk in beweging was. Er zijn echter krachtige argumenten om te stellen dat kernregels van dit recht ook tijdens dit conflict al van toepassing waren, of in ieder geval door Nederland van toepassing werden verklaard,²⁵ en dat een veelheid aan handelingen waarvoor wij – in navolging van veel wetenschappers – het overkoepelende begrip ‘extreem geweld’ gebruiken, met deze regels in strijd was; zoals veel van dit extreme geweld overigens ook strijdig was met het nationale recht. Voor een historisch onderzoek ligt een juridisch-theoretische benadering van de vraag naar de aard van het geweld minder voor de hand. Van meer belang voor ons is om vast te stellen op welk normatief en juridisch kader de Nederlandse politieke en militaire autoriteiten zich in de jaren 1945-1949 zelf baseerden bij hun beoordeling van de vraag welke vormen van geweld al dan niet geoorloofd waren. Welke gedragsregels legden zij de militairen op? En in hoeverre zijn deze regels ook daadwerkelijk gehandhaafd? Een andere vraag die zich gaande het onderzoek aan ons opdrong, is hoe individuele militairen vanuit hun eigen rechtsgevoel over het gebruik van geweld en met name de extreme vormen daarvan hebben

gereflecteerd. Was er volgens hen een duidelijke grens tussen wat wel en wat niet aanvaardbaar was?²⁶

Niet alleen woorden als ‘oorlog’ en ‘politioenele acties’ zijn overladen met vaak impliciete betekenissen, dat geldt voor heel veel termen – juist in relatie tot het koloniale verleden. Terminologie doet er dan ook toe. In deze studie is getracht afstand te nemen van vaak impliciete veronderstellingen en oordelen in het woordgebruik van weleer, omdat die woorden doortrokken waren van een specifiek koloniaal perspectief en aan de basis lagen van een eenzijdige framing. Nederlandstalige bronnen maken vaak nauwelijks onderscheid tussen verschillende groepen tegenstanders en bezigen naast betrekkelijk neutrale begrippen als ‘de vijand’ en ‘vrijheidsstrijders’ vooral typeringen als ‘terroristen’, ‘extremisten’, ‘bandieten’, ‘rampokkers’ en ‘bendes’, waarmee elk gewapend verzet in feite als misdadig werd gediskwalificeerd en tevens een geweld bevorderend vijandbeeld werd gecreëerd. In dit onderzoek worden dergelijke diskwalificerende omschrijvingen vermeden, zonder daarbij te vervallen in verbloemend taalgebruik waar het Indonesische gewelddaden of criminele motieven betreft.

De verhullende term ‘politioenele acties’ wordt slechts gebruikt als historische aanduiding voor de twee specifieke militaire operaties (Operatie Product en Operatie Kraai) en wordt gespiegeld met *Agresi Militer Belanda 1* en *2*. En als het gaat over de Indonesische archipel gebruiken wij in de regel de aanduiding ‘Indonesië’, zeker wanneer het gaat over de periode na de capitulatie van Japan. Dat is strikt juridisch genomen een anachronisme; tegelijk kan hierbij worden aangetekend dat deze aanduiding al sinds de late negentiende eeuw gangbaar was en de Nederlandse instanties die vanaf 1948 ook zelf gingen hanteren, bijvoorbeeld in de doelstelling om tot een Verenigde Staten van Indonesië te komen en in de wijziging van de ‘I’ in het KNIL van ‘Indisch’ naar ‘Indonesisch’.

Ook de aanduiding en spelling van Indonesische namen en locaties is niet neutraal. Wij kozen ervoor om in plaats van de koloniale overal de hedendaagse Indonesische aanduidingen en spelling te hanteren, uiteraard met uitzondering van citaten. Aanduidingen als ‘Batavia’ of ‘de Indische regering’ worden alleen gebruikt om de koloniale context te signaleren.

HET INDONESISCHE GEWELD EN DE BERSIAP

In het onderzoek stonden vragen rond het *Nederlandse*, niet het Indonesische geweld centraal. Het intra-Indonesische geweld dat een inherent onderdeel was van het proces van staatsvorming tijdens de Indonesische re-

volutie komt beperkt aan de orde; er wordt in de Nederlandse bronnen wel veelvuldig aan gerefereerd, mede als aanleiding dan wel excuus voor eigen geweld.

In de Indonesische historiografie en – vooral – de publieke verbeelding (schoolboeken, musea, media) is het gewapende verzet tegen Nederland – en overigens ook tegen de Japanse en Britse troepen – gekarakteriseerd als gerechtvaardigd, collectief en vaak ook als heroïsch. Voor eigen slachtofferschap is op nationaal niveau minder aandacht. De gehele periode wordt veelal kortweg aangeduid als de Indonesische revolutie. Daarmee wordt enerzijds benadrukt dat de onafhankelijkheid op 17 augustus 1945 een historisch feit was, en anderzijds een beeld oproepen van sociale transformatie. Dat ook aan Indonesische zijde sprake is geweest van extreem geweld wordt niet ontkend, maar is tot op heden evenmin een belangrijk onderdeel van de Indonesische historiografie geweest. De nadruk ligt op het legitime karakter van de strijd tegen wat wordt omschreven als de Nederlandse agressie. Daarbij worden niet alleen de guerrilla, maar ook veldslagen zoals in Surabaya, Semarang en Ambarawa voor het voetlicht gebracht. Thema's als geweld tegen (Indo-)Europeanen, Chinezen en andere gemeenschappen en individuen die verdacht werden van collaboratie met de Nederlanders, of diverse andere vormen van intra-Indonesisch etnisch, regionaal of politiek geïnspireerd geweld, vormden geen belangrijk bestanddeel van het officiële narratief. Dat geldt dus ook voor een thema als de bersiap, dat pas recentelijk expliciet aandacht kreeg.²⁷

In de brief aan de Tweede Kamer waarin het voornemen tot financiering van het onderzoek werd aangekondigd, refereerde de regering uitdrukkelijk aan het Indonesische geweld dat immers onderdeel was van 'de moeilijke context waarin Nederlandse militairen moesten opereren.' In dit verband werd ook verwezen naar 'het leed van slachtoffers en nabestaanden van de "Bersiap"'.²⁸ Het geweld tijdens de bersiap is door eerdere onderzoekers en ook in memoires van betrokkenen beschreven; dit onderzoek hebben wij voortgezet. Enerzijds is dit belangrijk, omdat in deze gewelddadige periode duizenden – vooral Indische – Nederlanders en Chinezen het slachtoffer werden van extreem geweld, een episode met een lange nasleep waarvoor ook in Nederland lang weinig aandacht was. Anderzijds is dit onderzoek van belang, omdat de impact van deze periode mogelijk van invloed was op de wijze waarop de Nederlandse krijgsmacht de tegenstander percipieerde en bestreed. In het deelonderzoek naar de bersiap is uitdrukkelijk gezocht naar een breder perspectief, met aandacht voor alle slachtoffers van de 'ge-

weldsspiraal' en voor een brede analyse van daderschap en motieven. Ook is onderzocht welke betekenis toen en later vanuit Nederlands perspectief aan dit geweld werd toegekend.

DE IMPLICATIES VAN DIT ONDERZOEK

Van meet af aan hebben de drie instituten aangegeven dat het onderzoek gericht zou zijn op het verwerven van dieper inzicht, op analyse en verklaring van het Nederlandse oorlogsgeweld in bredere context. Het doel is niet het vellen van politieke, morele of juridische oordelen. Impliciet was het wel de intentie van het programma om niet alleen een bijdrage te leveren aan wetenschappelijke debatten, maar ook aan de maatschappelijke reflectie op deze dramatische episode in de Nederlandse koloniale geschiedenis.

De conclusies van het onderzoek ondersteunen de opvattingen die de afgelopen jaren door steeds meer historici zijn verwoord, namelijk dat de Nederlandse krijgsmacht zich niet incidenteel maar structureel bediende van extreem geweld. Het officiële standpunt van 1969 strookt niet met wat wij inmiddels weten. Dat roept direct ook vragen op over de verantwoordelijkheid van de militaire top en nog sterker over de politieke verantwoordelijkheid, voorafgaand aan en tijdens de oorlog, maar ook in de periode daarna toen, zoals duidelijk zal worden, het gevoerde beleid zelden was gericht op 'waarheidsvinding'. Hierop komen wij in deel III en de Conclusies van dit boek terug.